

Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi

The Journal of Near East University Islamic Research Center

ISSN: 2148-922X | e-ISSN: 2687-4148

Haziran / June | 2023/9/1

MEMLÜKLER DÖNEMİNDE (648-923/1250-1517) EHL-İ ZİMME'NİN İSTİHDAMI

The Employment of Ahl al-Dhimma During the Mamluk Era (648-923/1250-1517)

MEHMET EMİN ESER

Öğretmen, Milli Eğitim Bakanlığı Elazığ, Türkiye

Teacher, Ministry of National Education, Elazığ, Türkiye

mehmetemineser57@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-6882-272X

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Types: Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Received: 26.04.2023

Kabul Tarihi | Accepted: 28.06.2023

Yayın Tarihi | Published: 30.06.2023

Bu Makale, Fırat üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Doç. Dr. Ramazan IŞIK danışmanlığında halen devam etmekte olan "Memlükler Döneminde Müslim-Gayrimüslim İlişkileri" doktora tezinin bir bölümü geliştirilerek oluşturulmuştur.

This article was written under the supervision of Associate Professor Dr. Ramazan IŞIK at the Institute of Social Sciences of Fırat University by developing a section of an ongoing doctoral dissertation, "Muslim-Non-Muslim Relations during the Mamluk Period".

Atıf | Cite as

Eser, Mehmet Emin. "Memlükler Döneminde (648-923/1250-1517) Ehl-i Zimme'nin İstihdamı". *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi* 9/1 (Haziran 2023), 101-118.

<https://doi.org/10.32955/neu.istem.2023.9.1.07>

Eser, Mehmet Emin. "Employment of Ahl al-Dhimma During the Mamluk Era (648-923/1250-1517)". *The Journal of Near East University Islamic Research Center* 9/1 (June 2023), 101-118.

<https://doi.org/10.32955/neu.istem.2023.9.1.07>

İntihal | Plagiarism

Bu makalenin ön incelemesi alan editörü, içerik incelemesi ise iki dış hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik modeliyle incelendi. Benzerlik taraması yapılarak intihal içermediği teyit edildi.

The preliminary review of this article was reviewed by the field editor and the content review was reviewed by two external reviewers using the double-blind peer-review model. It was confirmed that it did not contain plagiarism by scanning for similarity.

Telif Hakkı | Copyright

Yazarlar, dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY- NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. Bu makale, Creative Commons Atıf Lisansının (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>) hüküm ve koşulları altında dağıtılan açık erişimli bir makaledir.

Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Memlûkler Döneminde (648-923/1250-1517) Ehl-i Zimme'nin İstihdamı

Öz

648/1250 - 923/1517 yılları arasında Mısır ve Suriye'de hüküm süren Memlûkler köle olarak alınan Türk kölelerin, zamanla yönetimi ele geçirmesi ile kurulmuş bir Türk devletidir. Memlûkler döneminde Hıristiyanlar ve Yahudiler hem devlet tarafından hem de toplum tarafından kabul görmüşlerdir. Bu azınlıklar, Memlûk toplumunda, toplumun diğer bireyleri gibi sosyal, politik, ekonomik ve entelektüel hayatın ayrılmaz bir parçasıydılar. Kimi zaman bunlar devletin çeşitli kademelerinde görevlendirilmişler, kimi zaman da yaşanan olaylar sebebiyle görevlerinden alınarak kendilerine istihdam yasağı getirilmiştir. Gayrimüslimlerin devlet idaresindeki tecrübeleri onların devletin değişik kademelerinde görevlendirmelerinde etkili olmuştur. Böylece Memlûkler döneminde gayrimüslimler, devlet idaresindeki idarî ve malî kadrolarda devamlı istihdam edilmişlerdir. Gayrimüslim halkın devlet idaresinde gelebilecekleri en muteber makamın kâtiplik olduğu söylenmesine rağmen, gayrimüslimler Memlûklerin ilk döneminden itibaren devletin üst kademelerinde de görevlendirilmişlerdir. Bu dönemde gayrimüslimlerin vezirlik ve valilik başta olmak üzere kâtiplik, tercümanlık, danışmanlık, tabiplik, elçilik gibi vazifelerde istihdam edildikleri görülmektedir. Nitekim Sultan Aybek (648-784/1250-1257) döneminde görevde bulunan Vezir Şerefüddin Hıristiyan biri idi. Bu kişi vezirlik konumunu kullanarak devletin çok önemli malî kadrolarında Hıristiyanların görevlendirilmesine vesile olmuştur. Böylece bu dönemde Hıristiyanlar Memlûk toplumunda ayrıcalıklı hale gelmiştir. Ayrıca Vezir Şerefüddin entelektüel biri olması sebebiyle, devletin kanunlarını yazdığı da belirtilmektedir. Daha sonra Sultan en-Nâsır Muhammed b. Kalavun (709-741/1309-1341) döneminde Kıptî bir Hıristiyan olan Abdullah b. Tâcürriyâse hem Şam hem de Mısır'da vezirlik görevinde istihdam edilmiştir. Bununla beraber gayrimüslimler, farklı dilleri konuşabilmeleri sebebiyle Memlûkler idaresinde uluslararası diplomasi ve ticarete tercümanlık yaptıkları gibi sefirlik/elçilik de yapmışlardır. Sultan Barsbay'ın saltanatı sırasında Mısır'ı ziyaret eden seyyah Pero Tafur, sultanın tercümanının Haym isminde bir gayrimüslim olduğunu, daha sonra Müslüman olduğunda farklı bir isim aldığını belirtmiştir. Benzer şekilde 823/1420 yılında İspanya'dan Kudüs'e gelip burada mütercimlik yapan ve daha sonra Müslüman olan Nasreddin adındaki şahsın Yahudi kökenli biri olduğu bilinmektedir. Aynı şekilde Sultan Kansu Gavri döneminde ehl-i zimmeden bir öğretmen olan Yakup, darphanenin başına getirilmiştir. Bu anlamda Memlûkler idaresinde Yahudilerin de malî ve ekonomik alanların yanı sıra mütercimlik, kâtiplik ve benzeri alanlarda istihdam edildikleri anlaşılmaktadır. Hekimlik ve sarraflık da o dönem Yahudi meslekleri arasında önemli bir yer işgal etmiştir. H. 7. yüzyıla ait kaynaklar, "Yahudi ve Hıristiyanlar için en önemli gelir kaynağının vergi tahsilatı ve tababet/doktorluk" olduğunu belirtmektedirler. Bu dönemde doktorluk, genel anlamda Yahudilerle anılmaktaydı. Onlar bu meslek sayesinde saray ve saray otoritesi üzerinde söz sahibi olabiliyorlardı. Bu da Yahudi cemaatinin toplum nezdindeki itibarının yükselmesine neden oluyordu. Dolayısıyla Memlûk Devleti'nin idaresi altında yaşayan genelde zimmî statüsünde olanlar özelde ise Yahudi ve Hıristiyanlar Memlûk ahalisinin her zaman bir parçası durumunda olup devletin farklı kademelerinde görevlendirilmişlerdir. Devlet içinde görevlendirilen gayrimüslimler, kimi zaman görevlerinden azl edilmişlerse de bunlardan bazıları bir süre sonra tekrar itibarlı bir şekilde görevlerine iade edilmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Tarih, Memlûkler, Mısır, Ehl-i Zimme, Divan, Katiplik.

The Employment of Ahl al-Dhimma During the Mamluk Era (648-923/1250-1517)

Abstract

The Mamluks, who ruled in Egypt and Syria between 648/1250 and 923/1517, were a Turkish state established by Turkish-origin people who were taken as slaves and eventually took over the administration. During the Mamluk period, Christians and Jews were accepted by both the state and society. These minorities were an integral part of Mamluk society and were subject to social, political, economic, and intellectual life like other members of society. At times, they were assigned various positions in the government, while at other times, they were dismissed from their duties due to undesirable events and faced employment bans. The administrative experiences of non-Muslims in the government were effective in their assignments to various levels of the state during the Mamluk period. Thus, non-Muslims were continuously employed in administrative and financial positions of the state during the Mamluk period. Although it was said that the most prestigious position that non-Muslims could achieve in the government administration was the position of a clerk, non-Muslims were assigned to top positions in the state from the early period of the Mamluks. During this period, non-Muslims were employed in positions such as vizier and governorship, as well as clerks, interpreters, advisors, doctors, and ambassadors. In fact, during the reign of Sultan Aybek (648-784/1250-1257), his vizier, Şerefüddin, was a Christian. He preferred to assign Christians to important financial

positions in the state using his position as vizier. Thus, Christians became privileged in Mamluk society during this period. It is also stated that because Vezir Şerefüddin is an intellectual, he writes the laws of the state. Later, during the reign of Sultan al-Nasir Muhammad b. Qalawun (709-741/1309-1341), a Coptic Christian named Abdullah b. Taj al-Riyasah was employed as a vizier both in Damascus and Egypt. Additionally, due to their ability to speak different languages, non-Muslims served as translators in international diplomacy and trade as well as serving as ambassadors. During the reign of Sultan Barsbay, the traveler Pero Tafur, who visited Egypt, stated that the Sultan's interpreter was a non-Muslim named Haym who later took on a different name when he converted to Islam. Similarly, it is known that a person named Nasreddin, who came to Jerusalem from Spain in 823/1420 and worked as a translator here and later became a Muslim, is a person of Jewish origin. In the same way, during the reign of Sultan Kansu Gavri, Yakup, who was a teacher from the ahl al-zim, was appointed head of the mint. In this sense, it is understood that under Mamluk rule, Jews were employed not only in the financial and economic fields but also in areas such as translation and clerical work. Medicine and money-changing also held an important place among Jewish professions during that period. Sources from the 7th century AH indicate that "tax collection and medicine were the most important sources of income for Jews and Christians." During this period, the medical profession was generally associated with Jews. They were able to exert influence over the palace and the royal authority through this profession. This also led to an increase in the reputation of the Jewish community among society. Therefore, those who lived under the administration of the Mamluk state, generally in the zimmî status, and specifically Jews and Christians, were always part of the Mamluk population and were assigned to different levels of the state. Non-Muslims who were appointed within the state were sometimes dismissed from their duties, but some of them were returned to their duties with dignity after a while.

Keywords: History, Mamluks, Egypt, Ahl al-Dhimma, Council, Clerkship.

Giriş

Memlûkler (648-923/1250-1517), İslâm tarihinde önemli rol oynayan büyük Müslüman Türk devletlerindedir. Mısır, Suriye ve Hicaz'da yaklaşık iki buçuk asır hüküm sürmüş olan Memlûk Devleti, döneminin en kudretli devletlerinin başında gelmektedir. Aynı zamanda, hüküm sürdüğü coğrafyayı askerî, siyasî ve kültürel açıdan etkileyerek önemli izler bırakmıştır. Bu izleri günümüzde bile görmek mümkündür. Memlûkler'in, İslâm dünyasının merkezi olarak görülen önemli bölgelerine uzun yıllar hükmetmesi önemli oranda iç ilişkilerindeki stratejik tavrıyla bağlantılıdır.¹

İbn Haldun'un (ö. 808/1406) da belirttiği gibi ilk dönem Memlûk toplumu, devletin idaresini elinde tutan ve çoğunluğu Türklerden oluşan hâkim askeri sınıf ile çeşitli sosyal tabakalara ayrılan farklı etnik kökene mensup yerli halktan oluşmaktadır.² Genel olarak Memlûkler döneminde idareyi üstlenen askerî bürokrasi, devlet yönetimini kendi tekelinde tutarak, halkın bu kademelerde görev almasına izin vermemiştir. Halk sadece ziraat ve ticaret gibi işlerle meşgul olmuş ve devlete vergi vermekle sorumlu tutulmuştur.³ Bununla birlikte halktan devlet idaresine getirilen kişilerin de önemsiz işlerde görevlendirildikleri belirtilmektedir. Ayrıca bu dönemde Memlûk idarî yapısının en tepesinde bulunan erbâbû's-süyûfun, devlet yönetimindeki önemli mevkileri elinde tutmasının yanı sıra, halk arasından seçilip atanan bürokratların yürüttüğü vazifelerde de söz sahibi oldukları görülmektedir.⁴ Nitekim Memlûklerde devletin asli unsuru olan halk, devlet yönetiminin önemli kadrolarından uzak tutulmuşsa da⁵ erbâbû'l-aklâm tarafından yürütülen katiplik ve divan işleri gibi görevleri yürüttükleri

¹ Fatih Yahya Ayaz, "Memlûk-Türkiye (Anadolu) Selçuklu Münasebetleri", *Selçuklu Medeniyeti Araştırmalar Dergisi* 1 (Aralık 2016), 73.

² Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed İbn Haldun Ebu Zeyd Veliyyüddin el-Hadramî el-İşbili, *Dîvânü'l-mübtede' ve'l-haber fi tarihî'l-Arab ve'l-Berber ve men-âsarahüm min-zevî's-şani'l-ekber*, thk. Halil Şahade (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1988), 1/207; Said Abdülfettah Âşur, *el-Müctemau'l-Misri* (Kahire: Daru'l-Nehdetul-Arabiye, 1992), 16; İsmail Yiğit, *Memlûkler (648-923/1250-1517)* (İstanbul: Kayihan Yayınları, 2021), 179; Fatih Yahya Ayaz, "Türk Memlûkler Döneminde Mısır Halkının Siyasi Olaylara Karşı Tutumu", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (Ocak-Haziran, 2007), 46; Bahattin Keleş, *Bahri Memlûklerde İktisadi ve Ticari Hayat (1250-1382)* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2018), 155.

³ Âşur, *el-Müctemau'l-Misri*, 16.

⁴ İsmail Yiğit, *Memlûkler*, 179.

⁵ Ayaz, "Mısır Halkının Siyasi Olaylara Karşı Tutumu", 48.

belirtilmektedir. Bu tür görevlere Müslümanların atanmasının yanı sıra, kimi zaman diğer din mensuplarından Hıristiyan ve Yahudilerin de görevlendirildiği bilinmektedir.⁶

Memlûkler döneminde gayrimüslimler, toplumun diğer bireyleri gibi Mısır'ın sosyal, politik, ekonomik ve entelektüel hayatın ayrılmaz bir parçasıydılar. Buradaki hayattan etkilendikleri gibi ona yön de vermişlerdir. Bu dönemde, kimi zaman devletin üst kademelerinde gayrimüslimlerin görevlendirilmesi ve yaşanan istenmeyen olaylar vuku bulduğunda görevlerinden alınıp kendilerine istihdam yasağının getirilmesi söz konusu olmuştur. Ancak onların idare konusundaki tecrübeleri, devlet idaresinde varlıklarını gerekli hale getiriyordu. Bu nedenle bir süre sonra tekrar devletin itibarlı makamlarında görevlendirilirlerdi. Uygulanan bu kararlarda, zimmîlerin Memlûk Devleti'nin bir parçası olduğu asla unutulmamıştır.⁷

Sonuç itibarıyla Memlûk Devleti, atadıkları güçlü bürokratlar sayesinde, kendilerinden birçok bakımdan farklı olan halkı böylesine hassas bir bölgede iki buçuk asır yönetebilmişlerdir.⁸ Özellikle Mısır ve Suriye sınırları içerisinde bulunan gayrimüslimlerle yakın ilişki içerisinde olmuşlardır.⁹ Onları devlet kademelerinde istihdam etmişlerdir. Böylece önemli başarıların elde edildiği Memlûk Devleti'nin idarî kadrolarında gayrimüslim istihdamının araştırılması mühim bir konu olmuştur. Memlûk sultanlarının bu azınlıklara karşı tutumunu tartışmak ve bu durumu Memlûklerin dayandığı siyaset teorisi ışığında açıklamaya çalışmak, bu azınlıkların toplumsal yaşamdaki rollerini ve ait oldukları toplumla etkileşimlerinin boyutunu anlamamızı sağlar. Dolayısıyla bu çalışma dini azınlıkların o dönemdeki rolüne odaklanmak bakımından önemlidir. Ayrıca Memlûkler dönemi ile ilgili yapılan bu tür çalışmaların bu alanda çalışacak akademisyen ve araştırmacılara yol göstereceği muhakkaktır. Dolayısıyla bu çalışma ile Memlûk Devleti'nin idarî ve malî alanlarında istihdam edilen ve devlete önemli katkılar sağlayan gayrimüslimlerin ele alınması, bu alandaki eksikliği gidermeye yönelik bir çabanın ürünü olarak görülmelidir.

1. Hıristiyanların Devlet İdaresinde İstihdamı

Her devletin idaresinde olduğu gibi, Memlûklerde de devlet idarîsinde farklı kesimden insanlar istihdam edilmiştir. Memlûklerde idarî kadro, erbâbü's-süyûf (ümera- komutanlar), erbâbü'l-aklâm (ulema veya divan görevlileri) ve zevi'l-ilm (adli ve dini görevliler) diye üç kısımdan oluşmaktadır.¹⁰ "Seyfiye", "kalemiye" ve "ilmiye" olarak da isimlendirilen bu sınıflar içinde şüphesiz askeri sınıfın önde gelenlerinin oluşturduğu seyfiye, Memlûk Devleti'nde çok önemli bir yer kaplamaktadır.¹¹ Erbâbü's-süyûf sadece Memlûklerden oluşurken erbâbü'l-aklâm ve zevi'l-ilm Mısır ahalisini oluşturan bütün gruplardan seçiliyordu. Bu görevlerde bulunan kişiler belirli durumlarda görevden alınabilmekte, hapis veya idam gibi cezalara çarptırılabilmekteydi. Kimi zaman da görevden alınan kişiler gözetim altında tutuluyorlar veya uzak bölgelere sürgün ediliyorlardı.¹²

Memlûk Devleti'nin merkez ve taşra teşkilatının idarî yapısında, hem erbâbü's-süyûf hem de erbâbü'l-aklâm görevlileri mevcuttu. Memlûk sultanları yürütme yetkisini üst düzey emirler aracılığıyla kullanıyorlardı. Memlûk döneminin önemli tarihçilerinden biri olan Kalkaşendi (ö. 821/1418), sadece

⁶ Keleş, *Bahrî Memlûkler*, 174.

⁷ Kasım Abdurrahman Kasım, *Asru selatini'l-memalik* (Kahire: Daru's-şuruk, 1994), 93; Fatma Akkuş Yiğit, "Memlûk Devleti İdaresinde Yahudiler", *İkinci Uluslararası İsrail ve Yahudilik Çalışmaları Konferansı 2018 Bildiri ve Öz Kitabı*, ed. M. Mustafa Kulu (Balıkesir: Onyedinci Eylül Üniversitesi, 2018), 123; Ridvan Yiğit, *Mısır Memlûkleri Devleti'nde El-Melik El-Eşref Barsbay Dönemi (1422-1438/H. 825-841)* (Nevşehir: Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek lisans Tezi, 2014), 16-17.

⁸ Ayaz, "Mısır Halkının Siyasi Olaylara Karşı Tutumu", 45.

⁹ Ayaz, "Memlûk-Türkiye (Anadolu) Selçuklu Münasebetleri", 75.

¹⁰ Celâlüddin Abdurrahman b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûfî, *Hüsnü'l-muhâdara fi tarih mısır vel-Kahire*, thk. Muhammed Ebû fazl İbrahim (Mısır: Dâru'l-İhyau'l-Kütbi'l-Arabî, 1967), 2/130; Samira Kortantamer, "Memlûklerde Devlet Yönetimi ve Bürokrasi", *Tarih İncelemeleri Dergisi* 2/1 (1984), 35; İsmail Yiğit, *Memlûkler*, 179; Fatih Yahya Ayaz, *Memlûkler (1250/1517)* (İstanbul: İsam Yayınları, 2015), 91.

¹¹ Ayaz, *Memlûkler*, 91.

¹² Keleş, *Bahrî Memlûkler*, 165.

Memlûk merkez teşkilatında görev yapan emirlerin sayısının 25 olduğunu belirterek, bunların her birinin görev, unvan ve sorumluluklarını belirtmiştir.¹³

Memlûk Devleti'nde otorite erbâbü's-süyûfun yönetiminde olmakla birlikte devletin idarî işleri, ilim erbabı olan ulema (erbâbü'l-aklâm) tarafından yürütülürdü.¹⁴ Erbâbü'l-aklâmın üstlendiği kâtiplik, divan görevleri, maliye, evkaf, tahrir ve benzeri görevler, genelde Müslümanlar tarafından yürütülse de kimi zaman diğer din mensupları (Hıristiyanlar ve Yahudiler) tarafından idare edilirdi.¹⁵

Memlûkler döneminde dinî azınlıklar, devlet idaresinde önemli rol oynamışlardır. Özellikle Hıristiyanlar, Memlûk idaresinde gösterdikleri başarılarla yönetimde etkili oldukları gibi malî konulardaki yetenekleri ile de Memlûk bürokrasisinde itibar görmüşlerdir. Böylelikle maddi ve manevi açıdan güç elde etmişlerdir.¹⁶ Ancak Hıristiyanların devletin üst düzey kadrolarında görev almalarını, Müslümanlar üzerindeki tahakkümlerinin artması olarak gören kimi kesimler, bu durumu hoş karşılamamışlardır.¹⁷ İslam âlimleri ve hukukçuları, bu azınlıkların idarî ve ekonomik pozisyonları üstlenmelerinden rahatsız olmuşlardır. Dolayısıyla onların Müslümanlar üzerinde egemen olması ve nüfuzlarını muhaliflerine karşı kullanma düşüncesi ulema tarafından endişeye yol açmıştır.¹⁸

Memlûk Devleti'nde görevlendirilen gayrimüslimlerin yarattığı rahatsızlıklara rağmen bu dönemde Hıristiyanlara malî ve idarî alanda görev verilmesine devam edilmiştir. Bir başka ifadeyle Hıristiyanların devlet idaresi konusundaki tecrübelerini görmezlikten gelemeyen devlet ileri gelenleri, onların devletin idaresinde görev almalarına sıcak bakmışlardır. Öyle ki Hıristiyanların bu makamlarda görevlendirilmeleri, kimi kesimlerce zaruri görülmüştür.¹⁹ Daha önemlisi, bazı dönemlerde Hıristiyan üst düzey yetkililer güçlerini Müslümanlar üzerinde yersiz bir şekilde kullanmalarına rağmen devlet yetkililerince korunmuştur.²⁰ Memlûk sultanlarının bir yandan devlet kadrolarında, genelde bürokrasi alanında gayrimüslimlerden özellikle de Hıristiyanlardan faydalanmak isterken, diğer taraftan da kamuoyunun hassasiyetlerini dikkate almak gibi bir ikilem içerisinde olduğunu söylemek yerinde olacaktır.²¹

Hıristiyanların devlet idaresindeki önemi, verilen şu örnekle daha iyi anlaşılmaktadır. 692/1292 yılında Sultan Eşref Halil b. Kalavun kimi Hıristiyanları cezalandırmak istemiştir. Bunun üzerine Sultanı kararından vazgeçirmek isteyen saltanat nâibi²² Baydara, Sultana hitaben “bunlar bizim vergi ve haracımızı muhafaza eden, kaydeden divan çalışanlarıdır, sultan onlardan feragat edemez, onlarsız yapamaz” demiştir.²³

Memlûkler döneminde Hıristiyan ahali arasında bir nevi özel statüye sahip bazı kesimler mevcuttu. Bunlar devletin üst kademelerinde görev yapmakta olup devlet içerisinde yüksek makamlara sahiptiler.²⁴ Bunlar arasında samimi olarak İslam'ı tercih eden kişiler olsa da genelde bu statüdeki kişilerin itibarlarını korumak için Müslüman oldukları belirtilmektedir. Böylece bu kişilerin buldukları makamları muhafaza edebildikleri gibi çok daha üst makamlara terfi ettikleri de ifade edilmektedir. Devlet içerisinde bu tür

¹³ Ebu'l-Abbas Ahmed el-Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ fi sinâati'l-inşâ* (Beyrut: Daru'l-Kutübi'l-İlmiye, ts.), 4/17, 34.

¹⁴ Kortantamer, “Memlûklerde Devlet Yönetimi”, 41; Keleş, *Bahrî Memlûkler*, 174; Arzu Özcan, *Memlûk Devletinde Merkez Teşkilatı* (Tokat: Gazi Osmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 100.

¹⁵ Keleş, *Bahrî Memlûkler*, 174; Özcan, *Memlûk Devletinde Merkez*, 100.

¹⁶ Donald P.Little, “Memlûkler'de Din”, çev. Efe Durmuş, *History Studies* 73/3-4 (July/October 2012), 481.

¹⁷ Ziyâüddîn Muhammed b. Muhammed b. Ahmed ibnü'l-Uhuvve el-Kureyşi, *Meâlimü'l-kurbe fi talebi'l-hisbe*, nşr. Dâru'l-Fünun (b.y.: y.y., t.s.), 39,41.

¹⁸ Kasım Asru *selatini'l-memalik*, 94.

¹⁹ Kasım, *Asru selatini'l-memalik*, 93.

²⁰ P.Little, “Memlûkler'de Din”, 481.

²¹ Ridvan Yiğit, *Melik El-Eşref Barsbay Dönemi*, 17.

²² Saltanat naipliği (niyabetü's-saltana) görevini yürüten nâib, sultanın yanında sarayda görev yapar ve sultanın yaptığı hemen her şeyle ilgilenirdi. Ayrıca sultanın tuğrasını koyduğu her türlü resmî evrağı imzalama yetkisine de sahipti. Bununla beraber Mısır ve Şam bölgesindeki valilere de nâibü's-saltana unvanı verildiği görülmektedir. Daha geniş bilgi için bkz. Fatih Yahya Ayaz, “Memlûkler Döneminde Vezirlerin Görevleri”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (2006), 143.

²³ Ebü Muhammed (Ebü's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî, *İkdül-cumân fi târihi ehli'z zamân*, thk. Muhammed Muhammed Emin (Kahire: Darü'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l Kavmiyye, 2010), 3/183.

²⁴ Büşra Kahveci, *Memlûk Yönetimi Altında Hıristiyanlar* (İzmir: İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 59.

makamlarda istihdam edilen kişiler devletin bekasına göz dikmedikleri, dış güçlerle (Haçlılarla) hareket etmedikleri ve devlete ait bilgileri başka ülkelere sızdırmadıkları sürece görevlerinde kalmaya devam etmişlerdir.²⁵

Bazı belgeler Hıristiyanların üstlendiği görevlere şu şekilde işaret etmektedir: Onların bazıları koleksiyoncu, bazıları ise emirlerin yanlarında kâtiplik yapıyorlardı. Cizye toplamakla görevli olanlar da vardı. Bazı Hıristiyan kâtipler, emirler ve haraç toplama görevlileri ile arazi tespitinde bulunurlardı. Zimmîler malî işlerin birçoğunda çalıştıkları gibi emirlerin divanlarında da görevlendirilmişlerdi. Ayrıca bazı Müslüman kadılar özellikle Hıristiyan kâtipleri çalıştırdılar.²⁶

Hıristiyan halkın devlet idaresinde gelebilecekleri en muteber makamın kâtiplik makamı olduğu söylenmesine rağmen,²⁷ Memlûklerde ilk dönemden itibaren Hıristiyanlara devlet idaresinde daha üst görevler verilmiştir. Bu tür görevlere getirilenlerden biri de Vezir Şerefüddin'dir. Vezir Şerefüddin (ö. 657/1259), Sultan Aybek (648-655/1250-1257) döneminde Hıristiyanların güçlenmesine katkıda bulunmuştur. Kimi tarihçilere göre Hıristiyan bir doktor olan Vezir Şerefüddin, daha sonra Müslüman olmuştur. Çok bilgili biri olması sebebiyle devlette önemli hizmetlerde bulunmuş ve aynı zamanda devletin kanunlarını yazmıştır. Ancak devletin çok önemli malî kadrolarına Hıristiyanların gelmesinde katkısı olan Vezir Şerefüddin, Sultan Seyfeddin Kutuz (657-658/1259-1260) döneminde cezalandırılarak öldürülmüştür.²⁸

Şeref b. Hibetullah el-Fâizî (ö. 655/1257), Memlûklerin ilk döneminde "es`ad" (en mutlu) lakabı ile bilinen Hıristiyan biriydi. Devletin çeşitli kademelerinde çalışkan bir Hıristiyan olan Şeref b. Hibetullah, zamanla daha üst görevlere getirilmiştir. Nitekim o bu dönemde devletin en üst görevlerinden biri olan "nâzıru'd-devâvîn"²⁹ kadrosuna getirilmiştir. Bu görevinde çok az bir zaman kalan Şeref b. Hibetullah, daha sonra Mısır'a vali olarak atanmıştır. Bununla birlikte valilik görevini suistimal etmesinden dolayı görevinden alınarak hapsedilmiştir. Daha sonra cezası bittikten sonra Şam'a giden Şeref b. Hibetullah'ın, Emir Cemalettin'in verdiği başka bir görevde çalıştığı belirtilmektedir. Ancak 647/1249'da Mısır'a geri geldiğinde tekrar yakalanmıştır. Kuyumculukla meşgul olmakla birlikte hileli ticaretle mal biriktirmesi sebebiyle dönemin Memlûk Sultanı tarafından Şeref b. Hibetullah'ın Kahire ve Şam'daki mal varlığına el konulmuştur.³⁰

Memlûk Devleti'nde görevlendirilen bir diğer Hıristiyan, Abdullah b. Tâcürriyâse'dir (ö. 740/1340). Kıptî bir Hıristiyan olan Tâcürriyâse, Sultan en-Nâsır Muhammed b. Kalavun (709-741/1309-1341) zamanında hem Şam hem de Mısır'da vezirlik görevinde bulunmuştur. Ayrıca bazı dönemlerde devletin değişik kademelerinde de görevlendirilmiştir. Hatta 733/1332 yılında Sultan'ın emri ile vakıflardan sorumlu bakan olmuştur. Bununla birlikte daha sonraki dönemlerde görevini kötüye kullanması sebebiyle azl edilmiş ve mallarına el konulmuştur.³¹

Memlûk idaresinde devletin çeşitli kademelerinde görevlendirilen Hıristiyanlardan biri de Kıptî Abdurrahman b. Abdurrezzak b. İbrahim b. el-Mekanis'dir.³² İbrahim b. el-Mekanis (ö. 794/1391) Şam

²⁵ Âşur, *el-Müctemau'l-Mısri*, 54; Ramazan Işık, "Memlûkler Döneminde Fransisken Misyoner Rahiplerin Marunileri Katolikleştirme Faaliyetleri", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (Haziran 2005), 205 vd.

²⁶ Kasım Abduh Kasım, *Ehl-i zimme fi Mısır Mine-l Fethi-l İslam Hatta Nihayeti-l Memalik* (b.y.: Dirasetu-l Vesaikiyye, Ayn Diraset ve Buhus İnsaniyye ve İctimaiyye, 2003), 81.

²⁷ Kahveci, *Memlûk Yönetimi*, 52.

²⁸ Kahveci, *Memlûk Yönetimi*, 59.

²⁹ Nâzıru'd-devâvîn, Devlet Nazırı olarak da ifade edilmektedir. Bunlar bazı konularda vezirlerle aynı statüde olup devletin üst kademelerinde görevlendirilen kişilerdir. Bkz. Kalkaşendi, *Subhu'l-A'sâ*, 5/437.

³⁰ Faiza Abdurrahman Hicazi, *Ehl Zimme fi Biladû's-Şam fi Asr min el-Eyyübî ve el-Memlûkî* (Ürdün: Yermük Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1992), 232.

³¹ Ebu'l Fazl Ahmed bin Ali bin Muhammed bin Ahmed bin Hacer el-Askalanî, *ed-Dürerü'l-kâmine fi a'yânî'l-mi'eti's-şâmine*, thk. Muhammed Abdu'l-Muid (b.y.: Meclis-i Dairetu'l-Mearif-i Osmaniye, 1972), 3/23,24; Ahmet b. Ali b. Abdulkadir Takıyüddin el-Makrizî, *es-Süluk li-Ma'rifeti Duveli'l-Müluk*, thk. Muhammed Abdulkadir Ata (Beyrut: Dâru Kutbu'l-İlmiyye, 1997), 3/295,323; Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf b. Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire fi mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, nşr. Vizaretu's-sekafê vel-irşad el-kavm-i (Mısır: Dâru'l-Kutub, ts), 9/325,326; Faiza, *Ehl Zimme fi Biladû's-Şam*, 234.

³² İbn İyâs, İbrahim b. Mekanis'in Memlûk tarihinin son döneminde yaşamış olduğunu belirtmiştir. Ayrıca bu kişi için "şiipleri beğenilen meşhur bir Hıristiyan şair olduğunu" da ifade etmiştir. Bkz. Muhammed b. Şehâbiddin Ahmed b. İyâs el-Hanefî, *Bedâiu'z-zühûr fi Vekai'd-dühûr*, thk. Muhammed Mustafa (Kahire: el-Heyetu'l-Misriyyetu'l-Amme, 1403/1983), 1/2/455.

bölgesine vali olarak tayin edilmiştir. Daha sonra Zahir Berkuk'un ikinci saltanatı (792-801/1390-1399) döneminde Mısır'da vezirliğe getirilmiştir. Ancak yeni görevine başlayamadan yolda vefat etmiştir. Bununla birlikte zehirlenerek öldürüldüğü de rivayet edilmektedir.³³ Ayrıca Macid b. et-Tac b. İshak el-Kıptî (ö. 775/1373), Sultan Eşref Zeynüddin Şaban'ın (764-778/1363-1376) saltanatı döneminde devletin özel nâzırlığını (nezâretü'l-hâs³⁴) yapmıştır.³⁵ Ferecellah b. Alim es-Su'da el-Kıptî (ö. 703/1303) ise, Müslüman olduktan sonra Dımaşk saltanat nâibi olan Tenkiz'in (ö. 741/1340)³⁶ divan başkanlığını üstlenmekle beraber Dımaşk'daki divan çalışanlarını da belirlemiştir.³⁷

Sultan Kalavun'un ikinci saltanatı (698-708/1299-1309) döneminde Müslüman olan Zahiriddin Ebu Nasır b. Reşid (ö. 707/1307), divanda farklı görevlerde vazifelendirilmiş bir Hıristiyan'dır. Daha sonra İbn Reşid Dımaşk'a komutan olarak tayin edilmiştir. Zahiriddin Ebu Nasır b. Reşid, samimi, alçak gönüllü beş vakit namazını Emevi Camiinde kılmaya özen gösteren bir kişiydi. Zahiriddin Ebu Nasır b. Reşid'in 707/1307 yılında evinde başı kesilmiş şekilde ölü bulunduğu belirtilmektedir.³⁸

Memlûk döneminde devlet idaresinde, adından söz ettiren başka bir Hıristiyan ise küçük Kerim olarak bilinen Ekrem b. Hatıra'dır. Müslüman olduktan sonra Abdülkerim ismini almış olan Ekrem b. Hatıra (ö. 726/1325), Büyük Kerim olarak bilinen Ekrem b. Hibetullah'ın ablasının oğludur. Ekrem b. Hatıra zalim bir devlet adamı olması sebebiyle devlet büyükleri tarafından sevilmemiştir. Dayısı Kerimeddin Kebir'in azledilmesinden sonra Sultan Nasır Muhammed b. Kalavun (709-741/1309-1341), onun dayısının yerine geçmesini istemiş, ancak kendisi bu görevleri kabul etmemiştir. Bunun sonucunda tutuklanarak hapse atılmış ve yaklaşık 40 bin dinar olan mal varlığına el konulmuştur. Cezasını çektikten sonra önce Safed bölgesine daha sonra da Dımaşk'a vali olarak atanmıştır. Zalimliği ile meşhur olan ve sevilmeyen Ekrem b. Hatıra, işlenen suça karşılık dayak cezasını uygulayan ilk kişi olmuştur. 726/1325 senesinde zalimliği sebebiyle Asvan'a sürgün edilmiş ve orada vefat etmiştir.³⁹ Memlûk döneminde devlet idaresinde görevlendirilmiş olan kimi Hıristiyanlar'ın buldukları makam ve unvanları suistimal ettikleri anlaşılmaktadır. Neticede yaptıkları zulüm ve devlete karşı olan samimiyetsiz tutum ve davranışları sebebiyle görevlerinden uzaklaştırılmışlardır. Nitekim Ekrem b. Hatıra'nın görevinden azledilmesi de bu sebepten olmuştur.

Devletin üst makamlarında görev yapan bir diğer Hıristiyan, Yusuf Cemaleddin el-Kerekî'dir (ö. 856/1452). Yusuf Cemaleddin Kerek'te Kadı İmadeddin el-Mâkirî'nin kâtibi olan babası ile beraber İskenderiye olaylarından sonra Müslüman olmuştur. Zâhir Berkuk'un Kadı İmadeddin'i çağırması üzerine, es-Safi ve oğlu Yusuf Cemaleddin de kadı ile beraber Kahire'ye yerleşmiş ve Kadı'nın hizmetinde bulunmaya devam etmişlerdir. Yusuf Cemaleddin verilen görevlerde gösterdiği başarı ile, Sultan Cemaleddin döneminde Trablus'a nâzirü'l-ceyş⁴⁰ olarak atanmıştır. İlmeddin Davut el-Kerekî vefat edince onun yerine Kahire'ye sır kâtibi olarak vazifelendirilmiştir. Bir dönem sonra hastalanıp yataklara düşmesine rağmen, kendisinin tecrübelerinden yararlanılmaya devam edilmiştir. Sonraki dönemlerde iyileşince önce Dımaşk'a nâzirü'l-ceyş olarak atanmıştır. Daha sonra da kâtiplik görevini üstlenmiştir.

³³ İbn Hacer, *Dürerü'l-kâmine*, 3/119,120; İbn Tağrıberdî, *Nücümü'z-zâhire*, 13/22,23; İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr*, 1-2/455.

³⁴ Nezâretü'l-hâs, Sultan Muhammed b. Kalavun tarafından kurulmuş olup, sultana ait mallarla ilgilenmekteydi. Daha geniş bilgi için bkz. Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 5/437; İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr*, 1-1/444, 453; Ayaz, "Memlûkler Döneminde Vezirlerin Görevleri", 145.

³⁵ İbn Hacer, *Dürerü'l-kâmine*, 4/321.

³⁶ Kaynaklar bu kişinin Memlûkler dönemi emirlerinden Dımaşk saltanat nâibi Ebû Seyfüddin Tenkiz Halil b. Abdillâh el-Eşrefî el-Hüsâmî en-Nâsirî olduğunu söylerler. Daha fazla bilgi için bkz. Ebû Saîd Salâhuddîn Halîl b. İzziddin Aybeg b. Abdillâh es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmet Arnavut (Beyrut: Dar'ül İhyâu't-türâs, 1420/2000), 10/260; Fatih Yahya Ayaz, "Tenkiz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2019), 2/591.

³⁷ İbn Hacer, *Dürerü'l-kâmine*, 4/267.

³⁸ Makrizî, *Süluk*, 2/428.

³⁹ İbn Hacer, *Dürerü'l-kâmine*, 1/476,477.

⁴⁰ Nâzirü'l-Ceyş: Orduları yöneten ve kontrol eden kişidir. Ayrıca askerlerin maaşına bakma ve onlara ait evrakları tutma gibi bütün askeri işlerden de sorumludurlar. Bkz. Kalkaşendî, *Subhi'l-A'sâ*, 5/437; Kortantamer, "Memlûklerde Devlet Yönetimi", 42; Keleş, *Bahrî Memlûkler*, 176; Bahattin Keleş, "Memlûkler Döneminde İdarî Yapı", *Türkler Ansiklopedisi* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 5/595.

843/1439 senesinde görevinden ayrılan Yusuf Cemaleddin, 856/1452 senesindeki vefatına kadar yeniden görev almamıştır.⁴¹

Yusuf Cemaleddin'in oğlu Musa (ö. 862/1457), babası gibi sonradan Müslüman olmuş bir Hıristiyandır. Babasının yanında yetişmekle beraber devlet bünyesinde de görev almıştır. Bir dönem Trablus nâzirü'l-ceyş'in kâtipliğini yapan Musa b. Yusuf, Kahire'ye babasının yanına yerleştikten sonra Kahire'de de aynı göreve getirilmiştir. Ancak Kahire'de benimsenmeyen Musa, eski görevine geri gönderilmiştir. 862/1457 senesinde vefat eden Musa, geriye büyük bir mal varlığı ve on çocuk bırakmıştır. Büyük oğlu babasının yerine geçmişse de kaynaklar onun kötü ahlaklı ve o dönem insanların en kötüsü olduğunu kaydederler.⁴²

Memlükler döneminde Hıristiyanların istihdam edildiği görevler yalnızca bunlarla sınırlı değildi. Memlük devlet idaresinde mühim bir yer teşkil eden "Müstevfi"⁴³ makamına da bazı dönemlerde Hıristiyanlar getirilmiştir.⁴⁴ Ayrıca 721/1321 yılında Mısır'da çıkan yangınlar esnasında sultan sokağa çıktığında yanında Kahire valisinin Hıristiyan olan haznedarı vardı.⁴⁵ Bu da bizlere Hıristiyanların Memlük idaresinde üstlendikleri rolü göstermektedir.

Hıristiyanlar, kimi Müslüman âlimlerin ve hukukçuların karşı çıkmalarına rağmen, Memlük yönetiminde önemli görevlerde bulundular. Bununla birlikte devletin iç karışıkların olduğu ve zayıfladığı dönemlerde Müslümanlarla ehl-i zimme arasında huzursuzlukların yaşandığı da olmuştur. Öyle ki, devlet idaresindeki Hıristiyan görevlilerin görevlerinden azl edilmesi için sultanlara şikâyetler ulaştırılmıştır. Ancak Hıristiyanlara karşı geliştirilen bu muhalefet her zaman değil sadece bazı dönemlerde ve bazı sebeplere binaen yaşanmıştır. Sebeplerin ortadan kalkmasıyla her iki kesim arasındaki çekişmeler de son bulmuştur. Nitekim İslamiyet'in hoşgörülü bakışı da onların devlet kademelerinde görev almalarını kolaylaştırmıştır. Ayrıca Hıristiyanlar devlet aleyhine çalışmadıkları ve görevlerini gerektiği şekilde yerine getirdikleri sürece Memlük idaresinde en üst makamlara kadar da getirilmişlerdir.⁴⁶

Memlük devlet idaresinde görev verilen Hıristiyanlar, yukarıda da belirtildiği üzere başına buyruk hareket etmelerinden ve menfaatlerine olan düşkünlüklerinden dolayı kimi zaman görevlerinden azl edilmişlerse de idarî konulardaki yeteneklerinden dolayı sürekli devletin en üst makamlarında görevlendirilmişlerdir. Bazı kaynaklar ise Hıristiyanların devlet kademelerinde eksik olmalarını ilim ve kültür sahibi olmalarına bağlamışlardır.⁴⁷

2. Yahudilerin Devlet İdaresinde İstihdamı

Memlüklerde devlet idaresinde Hıristiyanlar gibi Yahudiler de istihdam edilmişlerdir. Bu dönemde Yahudiler'in kâtiplik, tercümanlık, danışmanlık, tabiplik, elçilik gibi görevlerin yanında ekonomik alanlarda da istihdam edildikleri görülmektedir.⁴⁸ Özellikle ilk dönem Memlük Devleti, Yahudilere idarî ve malî işlerde çok fazla yer vermiştir. Öyle ki, Müslüman kadı ve hukukçuların itirazlarına rağmen Yahudilerin de diğer gayrimüslimler gibi divanlarda bulunmasına izin verilmiştir. Bu durum, Yahudiler dahil zimmîlerin idarî ve malî konularda ne kadar ehliyetli olduklarını göstermektedir.⁴⁹ Nitekim

⁴¹ Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahmân b. Muhammed es- Sehâvî, *Eđ-dav'ü'l-lâmi' li-ehli'l-karni't-tasi'*, nşr. Dâru'l-Mektebetü'l-Hayât (Beirut: Dâru'l-Mektebetü'l-Hayât, ts), 3/213, 10/192, 318.

⁴² Sehâvî, *Dav'ü'l-lâmi'*, 10/192.

⁴³ Sözlükte "hakkın ödenmesini isteyen kimse" anlamındaki müstevfi, terim olarak devletin malî işleriyle ilgili divanın başkanını ve buna bağlı memurları ifade eder. Bkz. Kalkaşendi, *Subhi'l-A'sâ*, 4/34, 5/437; Abbas Sabbağ-Nebi Bozkurt, "Müstevfi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları 2006), 32/147.

⁴⁴ Makrizi, *Süluk*, 2/290.

⁴⁵ Makrizi, *Süluk*, 3/42.

⁴⁶ Faiza, *Ehl Zimme fi Biladû's-Sam*, 240.

⁴⁷ Kahveci, *Memlük Yönetimi*, 62.

⁴⁸ Fatma Akkuş Yiğit, "Memlük Devleti İdaresinde Yahudiler", 127.

⁴⁹ Kasım, *Asru selatini'l-memalik*, 93; "a.mlf.", *Ehl-i zimme*, 79; Mehasin Muhammed el-Vekad, *el-Yehûd fi asri'l-Memlük-i fi dev'i vesâiku'l-cenize* (b.y.: El-heyet-u Mısriyyeti-l Ammet-i Lil-kuttub, 1999), 115.

692/1292 yılında Sultan Eşref Halil (689-693/1290-1293) devlet kadrolarındaki zimmîleri azletmek istediğinde kendisine onların devlet işlerinde kullanılmasının gerekliliği hatırlatılmıştır.⁵⁰

Vekad, Fransız oryantalist Ashtor'un Yahudileri konu alan eserinde, Memlûk Devleti'nde bir Yahudi'nin idarî veya malî açıdan yüksek bir konuma geldiğine dair net bir bilgi bulunmadığını iddia ettiğini söylemiştir.⁵¹ Oysa Memlûk idaresinde Musevilerin özellikle idarî ve malî konularda istihdam edildiği bilinmektedir. Nitekim İbn İyâs (ö. 930/1524), Arap tarihçilerinin eserlerinde ve ilk dönem tercüme kitaplarında, özellikle malî işlerde bir kısım Yahudi ve Hıristiyanın görevlendirildiğine dair bilgilerin olduğuna işaret etmektedir.⁵²

Sultan Berkuk'un ikinci saltanatı (792-801/1390-1399) döneminde kimi kaynaklarda Memlûklerin zimmîlerle yakın ilişki içerisinde olduğu görülmektedir. Nitekim 795/1392 yılında Osmanlı padişahının Sultan Berkuk'tan iyi bir doktor göndermesi talebi üzerine sultan, ehliyetli bir Yahudi doktor olan Şemseddin b. Sağır'ı kendisine göndermiştir.⁵³ Aynı şekilde 801/1398 yılında Sultan, Başhekim olan Fethallah b. Mutasım b. Nefîs ed-Dâvudî'yi, özel kâtabi olarak atamıştır.⁵⁴ Bu anlamda Memlûk devlet idaresinde bir kısım Yahudinin çalıştırıldığı görülmektedir. Nitekim zaman zaman devlet dairelerinde zimmîlerin çalıştırılmasının yasaklanması ile ilgili çıkarılan fermanların her zaman Yahudi ve Hıristiyanlara atıfta bulunması da bunu doğrulamaktadır.⁵⁵

Çerkez Memlûk sultanları devri olan h. 9. asırda Mısır toplumunda zimmîlere karşı hoşgörüsüzlüğün azaldığı görülmektedir. Bu dönemde Yahudilerin devlet idarelerindeki bir kısım hizmetlerde çalıştırıldıkları anlaşılmaktadır. Ayrıca Mısır Yahudilerinin diğer ülkelerle birçok bağlantıları olduğu için Avrupa'dan gelen tüccarlarla ticaret yaptıkları da bilinmektedir. Özellikle Akdeniz ülkelerinden gelip Mısır'a yerleşen ve orada ikamet eden Yahudiler arasında Avrupa dillerini iyi bilenler çeviri alanında çalıştırıldılar. Nitekim ister Yahudi ister Hıristiyan seyyah (gezgin/turist) olsun, Doğu'ya seyahat eden Avrupalı turistlere rehberlik eden ve onlara eşlik eden birtakım Yahudilerin varlığından bahsetmektedir. Ayrıca bu Yahudi tercümanlardan bazıları Avrupa ticaret kuruluşlarının hizmetinde ve hatta Memlûklerin hizmetinde çalışmıştır. Aynı zamanda, Memlûk Devleti ile bir kısım Avrupa ülkeleri arasında, kimi Avrupalı tüccarların bazı Yahudilerin istihdam edilmesine izin verilmesine atıfta bulunan ticari anlaşmalar da mevcuttur. Nitekim 834/1430 yılında Aragon krallığı ile Sultan Eşref Barsbay arasında yapılan bir anlaşma ile, Katalan Konsolosunun Müslüman, Yahudi veya Hıristiyan fark etmeksizin tercüme işi yapabilen kişileri istihdam etmesine izin verilmesi kararlaştırılmıştır. Aynı şekilde 918/1512 yılında Fransa Kralı'ndan gelen bir heyetin İskenderiye'de sultanın bir temsilcisi tarafından kabul edildiğinde, devlet hizmetinde çalışan ve devlet erkânına refakat eden bir Yahudi tercümana kaynaklar atıfta bulunmaktadır.⁵⁶

Sultan Eşref Barsbay'ın saltanatı (825-841/1422-1438) sırasında Mısır'ı ziyaret eden İspanyol seyyah Pero Tafur (ö. 893/1487), kendisini sultanın özel tercümanının karşıladığını ve evinde iki gün misafir kaldığını söylemiştir. Kendisi ile uzun uzun sohbet ettiğini söyleyen Tafur, bu kişinin Haym isminde bir Yahudi olduğunu, daha sonra Müslüman olduğunda Saîm adını aldığını belirtmiştir.⁵⁷ Ayrıca bu dönemlerde İspanya'dan Kudüs'e gelip burada mütercimlik yapan ve daha sonra Müslüman olan Nasreddin adında bir Yahudi'den de bahsedilmektedir. 888/1483'de hac ibadeti için kutsal mekânları ziyaret eden ve aynı zamanda bir Hıristiyan olan Felix Fabri (ö. 908/1502), Yahudilerin devletin idarî kadrolarında ve özellikle mütercimlik görevinde istihdam edildiklerini belirtmiştir. Aynı şekilde Yahudiler, farklı dilleri konuşabilmelerinden ötürü uluslararası diplomasi ve ticarete tercümanlık

⁵⁰ Aynî, *İkd'ül-cumân*, 3/183.

⁵¹ Vekad, *Yehud fi asri-l memluk*, 121.

⁵² İbn İyâs, *Bedaiu-z Zuhur*, 5/89.

⁵³ İbn İyâs, *Bedaiu-z Zuhur*, 1-2/462.

⁵⁴ İbn İyâs, *Bedaiu-z Zuhur*, 1-2/517.

⁵⁵ Vekad, *Yehud fi asri-l memluk*, 122.

⁵⁶ Vekad, *Yehud fi asri-l memluk*, 122-124.

⁵⁷ Pero Tafur, *Rihlet-u tafur fi alem el-karnil hamis aşere miladi*, çev. Hasan Habeşi (b.y.: Mektebet-u Sekafiyet-u Diniyye, 2002), 64,65.

yaptıkları gibi sefirlik/elçilik de yapmışlardır. Hekimlik ve sarraflık da o dönem Yahudi meslekleri arasında önemli bir yer işgal etmiştir.⁵⁸

Çerkez Memlûkleri (784-923/1382-1517) dönemindeki Yahudi çalışanlarla ilgili verilen bilgilerden Yahudilerin daha çok malî görevlerde çalıştıkları anlaşılmaktadır.⁵⁹ Nitekim kaynaklar Memlûk sultanlarının malî idaresinde çalışan çok sayıda Yahudi olduğunu belirterek bu gerçeği doğrulamışlardır.⁶⁰

Mısır hukukçularının verdiği fetvalardan Memlûklerin son dönemlerinde devletin kaynaklarının denetiminin Yahudilere emanet edildiği anlaşılmaktadır. Yahudilerden bu tür görevleri üstlenen kişiler, genellikle diğer Yahudileri kendi çalışanları olarak işe aldığından bu görev önemli bir geçim kaynağı olarak görülürdü. Ayrıca o dönem devlete büyük miktarda yardımda bulunanlara bir süre para toplama görevinin emanet edilmesi de âdettendi. Dönemin vezirleri, üzerinde anlaşmaya varılan sözleşmedeki yükümlülüğü bazen daha büyük bir miktar teklif eden bir başkasına da devredebiliyorlardı. Hukukçular anlaşmaların gerektiği şekilde tatbik edilebilmesi için farklı guruplar arasındaki rekabeti meşru görmemiş ve akdedilen anlaşmalara saygı gösterilmesi gerektiğini sürekli vurgulamışlardır. Nitekim bir Yahudi Memlûk Devleti ile bir anlaşma yaptığında, başka bir Yahudi'nin gelip birinci tarafın hakkını gasp etmek için yüksek bir bedel teklif etmesine, o dönemin hukukçuları kesinlikle cevaz vermemişlerdir. Ayrıca h. 8. yüzyılda özellikle de İskenderiye'de tüketim vergisi tahsilatında çalışan çok sayıda Yahudi'nin var olduğu bilinmektedir.⁶¹

Yahudiler Kahire'de Daru's-sikke'de (Darphane) çalışmışlar. Memlûkler döneminden önce Kâdi'l-Kudât⁶² tarafından sık sık denetlenen darphane Memlûk döneminde üst düzey yetkililere emanet edilmiştir. Bu durum h. 7. yüzyıl Sultan Zâhir Baybars dönemine kadar devam etmiştir. Ancak h. 8. yüzyıla gelince, bu dönemde merkezi darphanenin yönetimi, Saltanat idaresine devredilmiş ve bu görev Nâzırü'l-Has'a tevdi edilmiştir.⁶³ Çerkez Memlûkleri döneminde bu görev daha çok özel bir denetleyiciye veya kişiye teslim edilmiştir. 922/1516 yılında Sultan el-Gavrî (906-922/1501-1516) darphaneyi Cemaleddin adlı bir kişiye emanet etmiştir. Cemaleddin ticari faaliyetleri suistimal etmesi ve özellikle paranın alım gücünü düşürmesi sebebiyle cezalandırılarak asılmıştır. Daha sonra Sultan el-Gavrî Yahudi öğretmen olan Yakup'u darphanenin başına getirmiştir. Aynı şekilde Yakup da para biriminde hile yaparak gümüşü reçete edilenden daha fazla bakır yüzdesiyle karıştırmıştır. Böylece darphaneden hileli olarak çıkarılan para biriminin değeri düşük olmuştur. Bu da devlette ekonomik çöküşe neden olmuştur. Ayrıca kaynaklar, Sultan el-Gavrî döneminde bu durumun birkaç kez tekrarlandığını ifade etmişlerdir.⁶⁴

Vekad, Ashtor dahil bazı batılı tarihçilerin Memlûkler dönemine ait belgelerde, darphanede çalışan ve İslam'ı seçen kişiler de dahil olmak üzere herhangi bir Yahudi'ye atıfta bulunulmadığına dair iddialarını yersiz bulmuş ve kendilerine şöyle cevap vermiştir: "Oysa birçok batılı tarihçi gibi Ashtor'un da çok güvendiği Geniza belgeleri,⁶⁵ Memlûk sultanlarından birinin Karai Yahudilerden olan bir sarrafi yanında çalıştırdığını ifade etmektedir."⁶⁶ Bu Yahudi oryantalistin mezkur konuda yanıldığı açıktır. Çünkü Memlûk kaynaklarında, Memlûklerin son dönemlerinde Kahire'deki darphanenin yönetiminde görev yapan bazı Yahudiler hakkında çok sayıda bilgi yer almaktadır. 918/1512 yılı olaylarında Sultan el-Gavrî'nin Yahudi

⁵⁸ Akkuş, "Memlûk Devleti İdaresinde Yahudiler", 127.

⁵⁹ Makrîzi, *Süluk*, 6/465; Sehâvî, *Dav'ü'l-lâmi*, 1/316, 5/217.

⁶⁰ Vekad, *Yehud fi asri-l memluk*, 124.

⁶¹ Vekad, *Yehud fi asri-l memluk*, 125.

⁶² En yüksek dinî makam olup vazifeleri şer'i ve hukukî işlere bakıp infaz etmek, dava dinlemek, davacıların aralarını bulup sulh ile davayı bitirmek idi. Memlûkler'de Şâfi, Hanefî, Mâlikî ve Hanefî mezheplerinden olmak üzere dört kâdi'l-kudât bulunurdu. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1998), 386,387.

⁶³ Vekad, *Yehud fi asri'l-Memluk*, 126.

⁶⁴ İbn İyâs, *Bedaiu-z Zuhur*, 5/89.

⁶⁵ Geniza, herhangi bir yönetime bağlı kalmaksızın gelişi güzel bir şekilde bir araya toplanmış evraklar yığınının olduğu depolardır. Yahudi geleneğinde "saklı tarih" olarak ifade edilen bu evraklar sinegoglarda toplanırdı ve daha sonra uygun bir şekilde imha edilirdi. Fustat'ta 882 yılında inşa edilen Ben Ezra sinegogunun genizası yaklaşık bin yıl Yahudilerin en önemli arşivlerinden biri olmuştur. Bkz. Hakan Olgun, "Yahudilerin Kahire Genizası'nda Ortaçağ Müslüman Akdeniz Havzasının Saklı Tarihi", *İslami İlimler Dergisi* 8/2 (Güz 2013), 8; Osman Karatay, "Hazarların Musevileşmesine Dair Bir Belge: Kenize Mektubu", *Karadeniz Araştırmaları* 18/18 (2008), 1.

⁶⁶ Vekad, *Yehud fi asri-l memluk*, 128.

öğretmen Yakup'u görevden alarak darphaneden sorumlu tutması, aynı şekilde İbn Nasrallah bu göreve getirildiğinde mavi yünlü bir kürk giyerek çok gururlanmış bir şekilde kaleden inmesi kaynaklar tarafından zikredilen örneklerden bazılarıdır.⁶⁷

Memlûk dönemi hukukçularından bazıları, zimmîlerden herhangi birinin hazine ile ilgili görevlerden sorumlu tutulmalarını hoş karşılamamışlar ve bu konuda yetkilileri uyarılmışlardır. Bu hukukçulardan biri olan Tâcüddîn es-Sübki (ö. 771/1370): "Zimme ehlinin hazinede parasal işlerle ilgili yükümlülüğü devralması caiz değildir" diyerek bu konudaki fikrini beyan etmiş ve yetkilileri daha dikkatli olmaları için uyarmıştır.⁶⁸

İslam âlimleri ve hukukçuların Mısır toplumundaki zimmîlerin etkisini sınırlamaya yönelik tüm girişimlerine rağmen, sultanların zimmîlerin bu işlerde kullanılmasını yasaklayan fermanları geri çekmeleri ve tekrar işlerine dönmelerine izin veren fermanlar çıkartmaları ile Yahudiler de Hıristiyanlar gibi devletin idarî ve malî alanlarında çalışmaya devam etmişlerdir.⁶⁹

Kısacası, Memlûkler döneminde Yahudiler, tıp alanında olduğu kadar, idarî ve ekonomik alanlarda da birçok önemli görevde bulunmuşlardır. Ayrıca kimi Yahudiler bazı Memlûk sultanlarının yanında çeşitli işlerde de istihdam edilmişlerdir.

3. Ehl-i Zimme'ye Yönelik İstihdam Yasakları

Gayrimüslimlerin, ordu komutanlığı, valilik ve hâkimlik gibi görevlerde istihdam edilmeyecekleri konusunda görüş birliği içinde olan İslam hukukçuları, onların devlet başkanını seçme ve bu vazifeye seçilme hakkına sahip olmadıkları konusunda da hem fikirdirler. Ayrıca birçok hukukçu, gayrimüslimlerin kamu görevinde vazifelendirilmesini hoş karşılamazken, kimi hukukçular üst düzey görevlerin dışında görevlendirilebileceklerini, kimi hukukçular ise ancak zaruri durumlarda bunun mümkün olabileceğini söylemişlerdir. Nitekim Muaviye döneminden itibaren ehl-i zimmenin devletin çeşitli kadrolarında buldukları, valilik ve vezirlik⁷⁰ dahil devletin üst makamlarına kadar terfi ettikleri, hatta bazı dönemlerde bürokraside çok etkin oldukları ifade edilmektedir.⁷¹ Ancak bazı dönemlerde gayrimüslimler devlet vazifelerinden alıkonulmuş, çalıştırılmaları yasaklanmış ve bu konuda emirler çıkarılmıştır. Gayrimüslimlerin devlet kademelerinde görevlendirilmelerine yönelik ilk yasa, Emevî halifesi Ömer b. Abdülaziz (ö. 101/720) tarafından getirilmiştir.⁷² Ömer b. Abdülaziz, hilafeti döneminde zimmîlerin devlet dairelerinde istihdam edilmelerine rıza göstermemiş, emrindeki valilere gönderdiği mektuplarda, başlangıçta gayrimüslimlerin istihdamı makul bir uygulama iken, artık buna gerek olmadığını belirtmiş ve hâlihazırda görevde olan zimmîlerin azledilmesini istemiştir.⁷³ Nitekim daha sonraki dönemlerde kimi gayrimüslim araştırmacıların, halifeyi bu yaklaşımından dolayı "zalim", onun dönemini de "kara dönem" olarak isimlendirdikleri belirtilmektedir.⁷⁴ Oysa halkın büyük beğenisine mazhar olan Ömer b. Abdülaziz'in bu uygulamasının zimmîler ile yapılan anlaşma şartlarından kaynaklandığı bilinmektedir. Çünkü zimmîler ile yapılan anlaşmalarda onların devlet kademelerinde çalıştırılmalarından söz edilmemiştir.⁷⁵

Ömer b. Abdülaziz'in bürokraside verdiği bu karar, halkın eleştirisine neden olan bir uygulamanın, halkın beklentisi doğrultusunda çözümlenmesidir. Ancak onun bu yaklaşımı kendisinden sonraki

⁶⁷ İbn İyâs, *Bedaii-z Zuhur*, 4/283.

⁶⁸ Tâcüddîn Abdülvehhâb es-Sübki, *Mu'îdü'n-ni'am ve mübidü'n-niçam* (Beyrut: Müessesetü'l-Kutbu-s Sekaifiyye, 1986), 107.

⁶⁹ Vekad, *Yehud fi asri-l memluk*, 118.

⁷⁰ Mâverdi'nin bir gayrimüslimin vezir olarak (Tenfiz vezirliği/İcra bakanlığı) tayin edilebileceğine dair görüşü için bkz. Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Maverdî, *el-Ahkamü's-sultaniyye* (Kahire: Dâru'l-Hadis, 2006), 58.

⁷¹ Hacı Mehmet Günay, "Devletler Hukuku", *İslam Hukuku El Kitabı*, ed. Talip Türcan (Ankara: Grafiker Yayınları, 2017), 542,543; Ahmet Özel, "Gayri Müslim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 8/421,422.

⁷² Nuh Arslantaş, *Abbasiler ve Fatımiler Döneminde Yahudiler (132-656/750-1258)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007), 175.

⁷³ Ebû Abdullâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr İbn Kayyim el-Cevziyye, *Ahkam-ı Ehl-i zimme*, thk. Yusuf bin Ahmed el-Bekri, Şakir bin Tefkik (Memleketu-l Arabiyyetu-Suudiye: Remadi Linneşr, 1997), 1/456 vd.

⁷⁴ İrfan Aycan, "Ömer b. Abdülaziz ve Gayri Müslimler", *Dinî Araştırmalar* 1/3 (Haziran 1999), 65.

⁷⁵ Aycan, "Ömer b. Abdülaziz", 73.

dönemlerde devam ettirilmemiştir. Müslümanların ve onların sözcüleri mahiyetinde olan alimlerin ikazını dikkate almayan idareciler, kendi yönetimlerini güçlendirmek amacıyla Hıristiyanları kazanmak bağlamında bürokraside onlara yer vermiştir. Bunun sonucu olarak Hıristiyanların, Müslümanlar üzerindeki nüfuzunun artmış olduğu belirtilmektedir.⁷⁶ Müslüman idarecilerin izledikleri politika Memlûkler döneminde de değişmemiştir. Dönem dönem Memlûk ahalisi, devlet kademesindeki vazifelerde gayrimüslimlerin görevlendirilmelerine sıcak bakmamışlardır. Gayrimüslimlerin Müslümanlar üzerinde nüfuz sahibi olmalarını istemeyen kadılar ve bazı fakihler de ahali gibi düşünmüşlerdir. Böylelikle, devlet kademelerinde çalışan zimmî görevlilerin görevlerinden azledilmelerini istemişlerdir. Ancak Memlûk idaresi çoğu zaman bu tür şikayetlere aldırış etmeden gayrimüslimleri görevlendirmeye devam etmiştir.⁷⁷

Memlûk sultanlarının her dönem aynı yaklaşım içerisinde olduğunu söylemek mümkün değildir. Kimi Memlûk sultanları bürokrasiye gayrimüslimleri atarken halkın hassasiyetlerini dikkate almıştır. Nitekim Sultan Kalavun, bir dönem Hıristiyanların devlet aleyhine çalışmalar yaptıklarını görmesi üzerine devlet kadrolarında çalışanlara yönelik bir değişikliğe giderek Hıristiyanların devlet kademelerinde çalışmasına müsaade etmemiştir. Bunun sonucu olarak Divan'da görevli Hıristiyanları görevlerinden alarak onların yerine Müslümanları getirmiştir.⁷⁸ Nitekim Sultan Kalavun'un genelde gayrimüslim özelde Hıristiyan bürokrasisine yönelik bu tür uygulamaları daha sonraki dönemlerde de devam etmiştir. Bu anlamda 680/1281 yılında Sultan tarafından, gayrimüslimlerin görevlerinden alınacağıyla ilgili mersumlar ilan edilmiştir.⁷⁹ Bununla birlikte Sultan Kalavun döneminde genelde gayrimüslimler özelde Hıristiyanlar, devlet idaresindeki siyasi güçlerini bir dönem kaybetmiş olsalar da daha sonraki dönemlerde eski siyasi nüfuzlarını tekrar elde etmişlerdir.⁸⁰

Memlûkler döneminde sultanların zimmîleri devlet yönetiminde istihdam etmeleri, gayrimüslimlerin Müslümanlar üzerlerindeki hâkimiyetlerinin artması ve onların nüfuzlarını gayrimüslim ahalinin menfaati için kullanmaları sebebiyle Müslüman ahalinin endişelenmesine neden olmuştur.⁸¹ Bu dönemde İslam alimleri ve hukukçuları devlet idaresinde gayrimüslimlerin istihdam edilmelerine şiddetle karşı çıkmışlardır. Çünkü bu dönemde genelde gayrimüslimler özelde Hıristiyanların devlet aleyhine faaliyetler yürüttükleri ve Müslümanlar üzerinde nüfuzlarını arttırdıkları görülmektedir.⁸²

Özellikle bu dönemde zimmîlerin emirlere kâtiplik yapmasının yanında onlarla ekonomik alanlarda iş birliğine gitmesi bazı kesimlerin tepkisini çekmiştir.⁸³ Taceddin es-Sübkî gibi kimi alimler zimmîler ile mücadelenin ve ilişkilerin nasıl olması gerektiği üzerinde durmuşlardır. Bu alimler; devletin her kademesinde ve ülkenin her tarafında Yahudilerin ve Hıristiyanların bulunduğunu, ancak onların İslam dinine davet edilmediği, bu konuda ihmallerin olduğu üzerinde durmuşlar.⁸⁴ Aynı şekilde Yahudi ve Hıristiyanlara yönelik olarak Ömerî şartların⁸⁵ uygulanması için çağrıda bulunmuşlardır. Nitekim

⁷⁶ Arslantaş, *Abbasiler ve Fatmîler*, 175,176.

⁷⁷ İbn Uhuvve, *Mealimi'l kurbet-i*, 39,41; Kasım, *Asri selatini'l-memalik*, 93.

⁷⁸ Makrizî, *Süluk*, 2/125.

⁷⁹ Kutbin Ebu'l Feth Musa b. Muhammed el-Yûnînî, *Zeylû mir'âti'z-zamân* (Kahire: Daru'l Kitabu'l İslam, 1992), 4/92.

⁸⁰ Muhyedin İbn Abdüzzâhir, *Teşrifü'l-eyyâm ve'l usûr fi sîreti'l-Meliki'l-Mansûr*, thk. Murat Kâmil (Mısır: y.y., 1961), 207.

⁸¹ Kasım, *Asri selatini'l-memalik*, 94.

⁸² Kasım, *Ehl-i zimme*, 79.

⁸³ İbn Kayyim, *Ahkam-ı Ehl-i zimme*, 1/448-455; Ebû Ümâme Şemsüddîn Muhammed b. Alî İbnü'n-Nakkaş, *el-Mezemme fi'sti'mâli ehlî'z-zimme*, thk. Seyyid Kesrevî (Beyrut: Dâru'l-Kutbu'l-İlmiyye, 2002), 256,257.

⁸⁴ Sübkî, *Mu'îdü'n-ni'am*, 63; Fevzi Muhammed Emin, *el-Muctemau'l-Misri fi edebi'l-asri'l-Memlûkiyyi'l-evvel* (İskenderiye: Daru'l-Mearif, 1982), 222.

⁸⁵ Eş-Şurûtu'l-Ömeriyye yahut Ahidnâme-i Ömer olarak isimlendirilen ve Hz. Ömer dönemine isnad edilen: Müslümanların lakaplarını almamak, Müslümanların haklarına riayet etmek ve inançlarına saygılı olmak, onların yanında domuz eti yememek, haç çıkarmamak, şarap içmemek, evlerini Müslümanların evlerine kıyasla yüksek yapmamak, Müslüman kadınlarla evlenmemek, ata binmemek, kılık kıyafet bakımından Müslümanlara benzememek, silah taşımamak ve kullanmamak, binek hayvanlarına binerken eyer kullanmamak gibi şartların yer aldığı belge sonraki zamanlarda ve özellikle Memlûkler döneminde gayrimüslimler ile ilgili sorunlara rehber olmuştur. Aynı zamanda uygulanan kısıtlama ve müeyyideler bu şartlara göre yapılmıştır. Bu belgenin ve şartlarının değerlendirilmesi için bkz. Kalkaşendi, *Subhi'l-A'sâ*, 13/362-365; Maverdî, *el-Ahkam-ı Sultaniyye*, 225-226; Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb b. Muhammed el-Bekrî et-Teymî el-Kureşî en-Nüveyrî, *Nihayetü'l-ereb Fi Fünuni'l-edeb* (Kahire: Dâru'l-Kütub, H. 1423), 8/238; Ahmet Yaman, "Zimmî / Fıkıh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/438; Özgü Demir, "İslâm Hukuku'nda Zimmet Sözleşmesinin Hukukî Kapsamı ve Osmanlı İmparatorluğundaki

gayrimüslimlere yönelik bu yaklaşımların daha sonraları oryantalistler tarafından eleştirildiği görülmektedir. Bu anlamda Fransız oryantalist Ashtor'un İslam alimlerinin Yahudi ve Hıristiyanların varlığını sosyal, siyasi ve dini bir tehlike olarak gördüğünü ifade ettiği rivayet edilmektedir.⁸⁶

Memlûkler döneminde 682/1283 yılına gelindiğinde devlet idaresinde Yahudi ve Hıristiyanların çalıştırılmasının yasaklanmasına yönelik emirler yayınlandı. Buna göre emirlerin emri altındaki zimmîlere İslam'ı tebliğ etmeleri, İslam'ı kabul edenlerin görevlerine devam edebileceği kabul etmeyenlerin ise özellikle görevlerinden uzaklaştırılacağı ifade edilmiştir. Bunun sonucu olarak zimmî halkın evleri yağmalanmış, kadınları esir alınmış ve bir gurup zimmî öldürülmüştür. Bunun üzerine olayları yatıştırmak için Sultan el-Mansur Kalavun, halkın asayişini ile ilgilenen Emir Baydara'ya, zimmîlerin evini yağmalayanların tutuklanmasını istemiş ve bir gurup yağmacı tutuklanarak cezalandırılmıştır.⁸⁷

Memlûk Sultanı el-Eşref Halil (689-693/1290-1293) döneminde ise genelde gayrimüslimleri özelde Hıristiyanları korumaya yönelik bir politika izlenmiştir. Bu dönemde gayrimüslimlere yönelik olarak önceki dönemin aksine çok daha müsamahakâr davranılmıştır. Öyle ki, bu dönemde verilen emirlere riayet eden gayrimüslimler devlet aleyhine faaliyetler yürütmedikleri sürece kayda değer bir yaptırımla karşılaşmadıkları gibi kendilerine yönelik herhangi bir istihdam yasağı da getirilmediği belirtilmektedir.⁸⁸

Genelde gayrimüslimlere özelde Hıristiyanlara yönelik bu iyimser hava, Sultan en-Nasır Muhammed'in saltanatının (698-708/1299-1309) ikinci dönemine kadar devam etmiştir. Ancak bu dönemden sonra gayrimüslimlerle ilişkiler bozulmuştur. Bunun sonucu olarak genelde gayrimüslimlerin özelde Hıristiyanların devlet kademesindeki görevlendirmelerinde elemeye gidilmiştir. Böylece Memlûk yönetimi devlet kademesinde istihdama yönelik politikalarında çok daha seçici bir politika izlemiştir.⁸⁹ Nitekim 700/1300 yılından itibaren Sultan en-Nasır Muhammed İbn Kalavun tarafından zimmet ehline karşı kısıtlamalar getiren bir ferman yayınlanmıştır. Bu fermana göre devlet kademesinde görevlendirilecek kişilere Müslüman olma şartı getirilmiştir. Buna karşılık devlet kademelerinde çalışmakta olan zimmet ehlinin Müslüman olmadıkları takdirde devlet içindeki görevlerinden uzaklaştırılmaları emredilmiştir. Bu emirlere uymayanların veya emirlerin yerine getirilmesinde zorluk çıkaranların malının ve canının helal kılındığını öngören emirname tüm yetkililere gönderilmiştir.⁹⁰ 721/1321 yılındaki yıkıcı nitelikte yangınlara sebebiyet veren Hıristiyanlar cezalandırılmakla kalmamış, onların günlük hayatına yönelik birtakım uygulamalar ve yaptırımlar getirilmiş ve ülkede çıkarılan bir fermanla divandaki görevlerinden uzaklaştırılarak onlara istihdam yasağı getirilmiştir.⁹¹

755/1354 yılına gelindiğinde genelde gayrimüslimlerin özelde ise Hıristiyanların devlet içindeki durumlarının tekrar gözden geçirilmesi gerektiği görülmüştür. Bu dönemde gayrimüslimlerin eş-şurut-i Ömeriyye'ye (Hz. Ömer şartları) bağlı kaldıkları sürece görevlerine dönmelerine izin verilmekle beraber gayrimüslimlere yönelik birtakım kararlar alınmıştır. Buna göre; Hıristiyanların mavi sarık, Yahudilerin sarı sarık, Samirîler'in ise kırmızı sarık takmaları şart koşulmuştur. Ayrıca "gayrimüslimler her işte çalışabilirler, ancak sultanın ve emirlerin divanlarında çalıştırılmazlar. Gayrimüslimlerden hiç kimse İslam'a girmeye zorlanamaz. Kendi rızasıyla İslam'ı kabul eden birisi ailesi İslam'ı kabul etmedikçe kendi evine giremez ve çocuklarıyla görüşemez. Camiye girdiğinde Müslümanlardan biri onlarla kalır. Bir Müslüman topluluğunun yanından geçerse hayvanlarından inmelerini, en dar yoldan yürümelerini, bir mecliste kendilerine itibar edilmemesini, sokaklardan geçerken kadınların farklı giysiler giymeleri" gibi

Görünümü", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi* 72/1 (Haziran 2014), 743; Burak Gani Erol, "Memlûkler Döneminde Mısır'da Gayrimüslimlerle İlgili Yaşanan Toplumsal Hadiseler ve Onlara Karşı Uygulanan Müeyyideler", *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 22/2 (2020), 594.

⁸⁶ Vekad, *Yehud fi asri-l memluk*, 117.

⁸⁷ Ahmet b. Ali b. Abdulkadir Takıyüddin el-Makrizi, *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi- zikri'l-ḥıtaṭ ve'l-âsâr* (Beyrut: Darul Kutbu-l İlmiyye, 1418), 4/417.

⁸⁸ Aynî, *İkd'ül-cumân*, 3/181, 182.

⁸⁹ Baybars el-Mansûrî, *et-Tuhfetu'l-Mulûkiyye fi'd-Devleti't-Turkiyye*, çev. Hüseyin Polat (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2016), 150; Kasım, "Ehl-i zimme", 71.

⁹⁰ Ahmet b. Ali b. Abdulkadir Takıyüddin el-Makrizi, *Tarihû'l-Akbad*, thk. Abdülmecid Diyab (Mısır: Darû'l-Fazile, ts), 127, 128; Kalkaşendi, *Subhi'l-A'sâ*, 13/377, 378.

⁹¹ Makrizi, *Süluk*, 3/42, 44.

kararların uygulanması için her tarafa ferman gönderilmiştir.⁹² Fermanın Mısır'daki Amr mescidinde ve Kahire'deki Ezher mescidinde Cuma hutbesinde okunmasından sonra, Cuma namazından çıkan Müslümanların gayrimüslimlere saldırdıkları ve ülkede çok büyük kargaşa ve anarşik olayların yaşandığı belirtilmektedir. Öyle ki, korkuya kapılan gayrimüslimler evlerine gizlendiler, sokaklara çıkamaz hale geldiler. Bu dönemden sonra gayrimüslimlerin devlet kademelerinde çalışmalarına izin verilmedi. Bununla da yetinilmeyerek gayrimüslimlerin tıpla meşgul olmaları da engellendi. Nitekim ülkede yaşanan kaos ortamı neticesinde olaylar o hale gelmişti ki bir takım kendini bilmez kişiler tarafından, gayrimüslimlerin sadece meskenleri yağmalanmakla kalmadı, onların mabedleri bile talan edilmişti.⁹³

Bu dönemde gayrimüslimlere yönelik fermanın yayınlanmasına ve halkın çok büyük tepkisine neden olan Aynû'l-Gazel olayı⁹⁴ yaşanmıştır. Bu olaydan sonra da gayrimüslimlere yönelik bir ferman yayınlanarak devlet kademelerinde istihdam edilmeleri yasaklanmıştır. Ayrıca halihazırda görevde bulunanlara Müslüman olma şartı getirilmiştir. Müslüman olmayan kişilerin görevlerinden uzaklaştırılmaları istenmiştir. Bununla birlikte bu durumun, gayrimüslimler üzerinde yaratacağı huzursuzluk nedeniyle Kahire valisi, genelde gayrimüslimlerin özelde Hıristiyan kâtiplerin görevlerinde kalmaları hususunda Sultan Kalavun'un huzuruna çıkmışsa da Sultan Kalavun devlet kadrolarında gayrimüslimlerin istihdam edilmemesini açıkça ifade etmiştir.⁹⁵

Gayrimüslimler kimi zaman devletin en üst kademelerinde görevlendirilirken, kimi zaman da görevlerinden uzaklaştırılmış ve kendilerine devlet kademelerinde istihdam yasağı getirilmiştir.⁹⁶ Örneğin 868/1463 yılında Kahire sokaklarında, ileri gelenlerin divanında zimmîlerin kâtip veya diğer görevlerde çalıştırılmaması gerektiği ilan edildi. Bu emir Memlûk yönetimindeki bütün memleketlere gönderildi ve zimmîlerin divanlarda çalışması yasaklandı. Daha sonra Sultan Hoşkadem, dört kadı, Devâdâr'ların⁹⁷ reisleri ve bir grup ileri gelenin katıldığı bir konsey toplandı. Bu toplantının neticesinde zimmîlerin hiçbir şehzadenin sarayında çalışmayacakları, on zira'dan fazla sarık uzatmamaları, kadınlarının kıyafetlerinin Müslüman kadınların elbiselerinden ayırt edilmesi için pazarlarda ve hamamlarda başlarında mavi ve sarı renkte kıyafetler giymeleri gibi geçmişten beri uygulanan kurallara uyulmasının gerekliliği açıkça ortaya kondu. Kadı İlmü'd-Din Salih el-Balkini eş-Şâfiî, tüm bu belirtilen kurallara uyulacağı, ancak zimmîlerin maliye ve tıp alanlarında kalmaları gerektiği üzerinde durmuşsa da onun bu düşüncesi kabul görmemiştir. Bunun üzerine bir grup zimmînin zorunlu olarak Müslüman olduğu belirtilmektedir.⁹⁸ Bununla birlikte daha sonra Sultan, hazineye yüklü miktarda para hibe etmelerine karşılık olarak, eskiden olduğu gibi onları makamlarına tevdi etmiştir.⁹⁹ Bu dönemde bu tür emirler genel olarak tüm zimmîlere yönelik görülse de aslında bu tür uygulamaların sadece Hıristiyanlara yönelik olduğu ifade edilmektedir.¹⁰⁰ Çünkü bu dönemde devlet adamları, Hıristiyan ileri gelenlerin haçlılarla birlikte hareket ettikleri şeklinde bir

⁹² Makrizi, *Süluk*, 4/202; Kalkaşendi, *Subhi'l-A'sâ*, 13/378 vd.

⁹³ Makrizi, *Süluk*, 4/203,204.

⁹⁴ Sultan Halil el-Eşref'in özel kâtiplerinin olduğu bir kurum olarak bilinen "el-Hasekiye'de" Kâtip olarak görev yapan Aynû'l-Gazel, Müslüman bir tüccarın tezgâhından alışveriş yaptığı halde tüccara parasını ödemediği gibi parasını isteyen tüccarın elleri bağlı bir şekilde hayvana bindirip şehir meydanında dolaştırmıştır. Bir Hıristiyanın bir Müslümana bunları yapmasını kabullenemeyen Müslüman halk, bu duruma tepki göstermiş ve bunun sonucunda Müslüman halk ile Aynû'l-Gazel taraftarları arasında arbede çıkmıştır. Tüccarı serbest bırakmak mecburiyetinde kalan Aynû'l-Gazel, emirlerinden yardım istemiştir. Gelen yardım sonucunda Aynû'l-Gazel kurtarılmış ve bazı Müslümanlar gözaltına alınmıştır. Bu durum karşısında kale kapılarına dayanan halk, Sultan Kalavun'dan yardım talep etmişlerdir. Büyük tepkiye yol açan bu olay neticesinde Sultan, gayrimüslimlere yönelik bir kararname ilan eder. Bkz. Makrizi, *Tarihû'l-Akbad*, 124-126.

⁹⁵ Makrizi, *Tarihû'l-Akbad*, 124-126.

⁹⁶ Ridvan Yiğit, *Melik El-Eşref Barsbay Dönemi*, 17.

⁹⁷ Devâdar, hokka tutucu anlamındadır. Sultan bir şey imzalarken hokkasını tutardı. Ayrıca sultanın, emirin veya başkalarının vesayetini taşıyan ve bunun için lüzumlu olan işlerin idaresi, icrası ve durumun gerektirdiği diğer zaruretleri üstlenen kimseye verilen bir unvandır. Sultana hikayeler anlatmak, şerefli kapıya gelenlerle görüşmek, postayı sunmak, genel broşürler, imzalar ve kitaplardaki kaligrafiyi almak gibi görevleri de vardır. Bkz. Kalkaşendi, *Subhi'l-A'sâ*, 4/19,20-5/434; Sübkî, *Mu'îdü'n-ni'am*, 26; Kortantamer, "Memlûklerde Devlet Yönetimi", 39.

⁹⁸ Tağrıberdi, *Nücümü'z-zâhire*, 16/281; İbn İyâs, *Bedaiu-z Zuhur*, 2/412,413.

⁹⁹ İbn İyâs, *Bedaiu-z Zuhur*, 2/412,413.

¹⁰⁰ Vekad, *Yehud fi asri-l memluk*, 121.

kanaat taşıyorlardı. Yine de uygulanan bu kararlarda, zimmîlerin Memlûk Devleti'nin bir parçası olduğu asla unutulmamıştır.¹⁰¹

Memlûkler döneminde genelde gayrimüslimlere özelde Hıristiyanlara yönelik olarak özellikle de art niyetli bir şekilde istihdam yasağı uygulanmamıştır.¹⁰² Bu dönemde devlet kademelerinde gayri Müslimlerin görevlendirilmemesinin veya onlara yasak getirilmesinin nedeni muhtemelen zimmî halkın dış ülkelerle (Haçlılarla) işbirliği yapmalarıdır. Nitekim onlara getirilen kısıtlamaların belirli kişilerle sınırlandırılmış olması bunun delili olsa gerektir.¹⁰³ Anlaşıldığı kadarıyla gayrimüslimlerin istihdamının istenmemesinin tek sebebi, devlet kademelerinde yer alan gayrimüslim bürokratların sahip oldukları yetkileri kötüye kullanmaları ve kendi dindaşlarını ön planda tutup Müslümanları dışlamalarıdır.¹⁰⁴ İbn Kayyim'in bu konuyu "Yahudi ve Hıristiyanların devlet işlerinde kullanılmasının engellenmesi" adında özel bir başlıkta ele alması dikkat çekicidir.¹⁰⁵

Memlûkler döneminde gayri Müslimlerin kimi zaman devlet idaresinde görevlendirilmeleri uygun görülürken, kimi zaman da yasaklanmıştır. Bu anlamda devlet aleyhine faaliyetlerde bulunmadıkları sürece gayrimüslimler devletin en üst kademelerinde görevlendirilmişlerdir. Ancak, haçlılarla iş birliği içerisinde oldukları dönemlerde genelde gayrimüslimlerin özelde Hıristiyanların devlet idaresinde olduğu gibi, sultan ve şehzadelerin yanlarından da uzaklaştırılmasını sağlayan fermanlar yayınlanmıştır. Ayrıca genelde alimlerin özelde ise hukukçuların devlet içerisinde gayrimüslimlerin görevlendirilmemeleri hususunda görüşler ortaya koydukları belirtilmektedir. Bununla birlikte devletin içerisinde birlik ve beraberliğin temin edildiği, yani barışın olduğu zamanlarda, gayrimüslimlerden liyakat sahibi ve bilgili olanlarının devletin değişik kademelerinde istihdam edildikleri anlaşılmaktadır.¹⁰⁶

Sonuç

Medeniyetlerin beşiği olarak görülen Orta Doğu coğrafyasında uzun yıllar hüküm süren Türk asıllı Müslüman Memlûk sultanları bu coğrafyanın mukadderatında önemli rol oynamışlardır. Ayrıca diğer devlet teşkilatlarından farklı bir teşkilat yapısı oluşturduklarından, tarihte önemli bir yere sahiptirler. Kuşkusuz kendilerine özgü bu devlet teşkilatı yapısıyla siyasal anlamda kazandıkları başarıdan dolayı, hem kendilerinden sonra bölgede kurulan devletleri hem de başka bölgelerde kurulan devletleri etkilemişlerdir. Bunun neticesi olarak Memlûklerin devlet yönetimi ve idaresi üzerine birçok tarihçi ve araştırmacının konu ile ilgili araştırmalar yapmış oldukları görülmektedir.

Memlûkler döneminde tüm etnik ve dinsel gruplara yönelik bir takım hukuki haklar tanınmıştır. Ancak bazı dönemlerde devlet menfaati için farklı uygulamalara da gidildiği görülmektedir. Nitekim 700/1300 yılında Sultân en-Nâsır Muhammed b. Kalâvûn saltanatı zamanında devletin birliği ve güvenliğini temin etmeye yönelik olarak birtakım yasakların getirildiği anlaşılmaktadır. Bu amaçla olsa gerek bu dönemde sultan, yönetimi altındaki gayrimüslimlerin kılık kıyafetine yönelik olarak birtakım düzenlemeler getirmiştir. Buna göre; Hıristiyanların mavi sarık, Yahudilerin sarı sarık, Samirîler'in ise kırmızı sarık giymeleri şart koşulmuştur. Getirilen bu yeni uygulamayla ehl-i zimmenin Müslümanlardan ayırt edilmeleri istenmiştir. Ayrıca yine devletin güvenliği amacıyla olsa gerek gayrimüslimlerin ata binmelerinin ve silah kullanmalarının önüne geçildiği belirtilmektedir. Tüm bu kural ve talimatların yanı sıra, gayrimüslim vatandaşların sultân ve emîrlerin divânlarında çalışmaları da yasaklanmıştır. Sultan Mansûr Selâhaddîn Muhammed (762-764/1361-1363) ve Sultan Barsbay'ın iktidarlarında da benzer bir uygulamaya gidilerek gayrimüslimlerin devlet kademelerinde görevlendirilmeleri yasaklanmıştır. Bu durum Memlûkler'in kendi tebası arasında ayırım yapmadığını ancak devletin birlik ve beraberliğini,

¹⁰¹ Ridvan Yiğit, *Melik El-Eşref Barsbay Dönemi*, 17.

¹⁰² Arslantaş, *Abbasîler ve Fatimîler*, 176.

¹⁰³ Merlin Swartz, "İslâm'ın Doğuşunu İzleyen Yıllarda Yahudilerin Durumu", çev. Levent Öztürk, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/3 (2001), 474.

¹⁰⁴ İbn Kayyim, *Ahkam-ı Ehl-i zimme*, 1/448 vd; Kasım, *Ehl-i zimme*, 82.

¹⁰⁵ İbn Kayyim, *Ahkam-ı Ehl-i zimme*, 1/448.

¹⁰⁶ Kasım, *Ehl-i zimme*, 79.

istikrarını tehlikeye atacak davranışların affedilmediğine, özellikle de kimi zamanlarda gayrimüslimlere yönelik birtakım tedbirlerle birtakım kısıtlamalar getirdiğine işaret etmektedir.

Sonuç olarak; Memlükler döneminde bazı istisnai dönemlerin dışında gayrimüslimler genellikle huzur içinde yaşamışlardır. Memlükler döneminde ehl-i zimmeye karşı İslam hukukunun gerektirdiği usullerde muamelede bulunulmuş, hatta öyle ki kimi zamanlar Müslümanlarla birlikte devlet yönetiminde önemli ölçüde Hıristiyan ve Yahudi bürokratlar da istihdam edilmiştir. Memlük sultanlarının kendi iktidarlarında gayrimüslimlere tahsis ettikleri kâtiplik, tercümanlık, danışmanlık, tabiplik, elçilik gibi kadrolarla onların devlete karşı olan güvenleri kazanılmıştır. Buna karşılık devleti yöneten sultanlar da kendi iktidarlarını korumasını bilmiştir. Özetle kimi dönemlerde yaşanan siyasî, sosyal ve iktisadi sebeplerden dolayı gayrimüslimlere yönelik birtakım yaptırımlar uygulanırken, kimi zamanlar da onlar, devletin en üst kademelerinde görevlendirilmişlerdir.

Beyanname

- 1. Finans/Teşvik:** Yazar, çalışmada herhangi bir finans/teşvik kullanılmadığını beyan etmektedir.
- 2. Çıkar Çatışması:** Yazar, çalışmada herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedir.
- 3. Etik Beyan:** Yazar bu makalede araştırma ve yayın etiğine uyulduğunu beyan etmektedir. Bu araştırma için Etik Kurul İzni gerekmemektedir.

Kaynakça

- Arslandaş, Nuh. *Abbasiler ve Fatımiler Döneminde Yahudiler (132-656/750-1258)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007.
- Âşur, Said Abdülfettah. *el-Müctemau'l-Mısri*. Kahire: Dâru'l-Nehdetü'l-Arabiyye, 1992.
- Ayaz, Fatih Yahya. "Memlükler Döneminde Vezirlerin Görevleri". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (2006), 141-180.
- Ayaz, Fatih Yahya. "Memlük-Türkiye (Anadolu) Selçuklu Münasebetleri". *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 1 (Aralık 2016), 73-115.
- Ayaz, Fatih Yahya. "Tenkiz". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 2/591-592. Ankara: TDV Yayınları, 2019.
- Ayaz, Fatih Yahya. "Türk Memlükler Döneminde Mısır Halkının Siyasi Olaylara Karşı Tutumu". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (Ocak-Haziran 2007), 45-94.
- Ayaz, Fatih Yahya. *Memlükler (1250-1517)*. İstanbul: İsam Yayınları, 2015.
- Aycan, İrfan. "Ömer b. Abdülaziz ve Gayrı Müslimler". *Dini Araştırmalar* 1/3 (Haziran 1999), 65-81.
- Aynî, Ebû Muhammed (Ebû's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed. *İkdü'l-cumân fi târihi ehli'z zamân*. thk. Muhammed Muhammed Emin. 5 Cilt. Kahire: Darû'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l Kavmiyye, 1431/2010.
- Baybars el-Mansûrî. *et-Tuhfetü'l-Mulûkiyye fi'd-Devleti't-Turkiyye*. çev. Hüseyin Polat. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2016.
- Demir, Özge. "İslâm Hukuku'nda Zimmet Sözleşmesinin Hukukî Kapsamı ve Osmanlı İmparatorluğundaki Görünümü". *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi* 72/1 (Haziran 2014), 739-757.
- Emin, Fevzi Muhammed. *el-Müctemau'l-Mısri fi edebi'l-asri'l-Memlûkiyyi'l-evvel*. Kahire: Daru'l-Mearif, 1982.
- Erol, Burak Gani. "Memlükler Döneminde Mısır'da Gayrimüslimlerle İlgili Yaşanan Toplumsal Hadiseler ve Onlara Karşı Uygulanan Müeyyideler". *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 22/2 (2020), 589-622.
- Günay, Hacı Mehmet. "Devletler Hukuku". *İslam Hukuku El Kitabı*. ed. Talip Türcan. 529-548. Ankara: Grafiker Yayınları, 6. Basım, 2017.
- Işık, Ramazan. "Memlükler Döneminde Fransisken Misyoner Rahiplerin Marunileri Katolikleştirme Faaliyetleri". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (Haziran 2005), 203-218.
- İbn Abdüzzâhir, Muhyedin. *Teşrifü'l-eyyâm ve'l-uşûr fi sîreti'l-Meliki'l-Mansûr*. thk. Murat Kâmil. Cumhuriyet-i Arabiyyil-Muttehide: Vizaret-i es-Sakafet-i vel-İrşad, 1961.
- İbn Hacer, Ebu'l Fazl Ahmed bin Ali bin Muhammed bin Ahmed el-Askalanî. *ed-Dürerü'l-kâmine fi a'yâni'l-mi'eti's-sâmine*. thk. Muhammed Abdu'l-Muid. 6 Cilt. Seydur İbad/el-Hind: Meclis-i Dairetu'l-Mearif-i Osmaniye, 2. Basım, 1392/1972.

- İbn Haldun, Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed Ebu Zeyd Velîyüddîn el-Hadramî el-İşbili. *Dîvânü'l-mübtede' ve'l-haber fi tarihi'l-'Arab ve'l-Berber ve men-âşşarahüm min-zevi's-şani'l-ekber*. thk. Halil Şahade. Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1408/1988.
- İbn İyâs, Muhammed b. Şehâbiddîn Ahmed el-Hanefî. *Bedâiu'z-zühûr fi Vekaii'd-dühûr*. thk. Muhammed Mustafa. 5 Cilt. Kahire: el-Heyetu'l-Mısriyyetül-Amme, 1403/1983.
- İbn Kayyim, Ebû Abdullâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr el-Cevziyye. *Ahkam-ı Ehl-i zimme*. thk. Yusuf bin Ahmed el-Bekri-Şakir bin Tefvik. Memleketu-l Arabiyyetu-Suudiyye: Remadi Linneşr, 1418/1997.
- İbn Tağrıberdî, Ebû'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf. *en-Nücümü'z-zâhire fi mülûki Mısır ve'l-Ķâhire*. nşr. Vizaretu's-sekafe vel-irşad el-kavm-i. 16 Cilt. Mısır: Daru-l Kutub, ts.
- İbn Uhuvve, Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Kureyşî. *Meâlimü'l-kurbe fi talebi'l-hisbe*. b.y.: Dâru'l-Fünûn, ts.
- İbnü'n-Nakkaş, Ebû Ümâme Şemsüddîn Muhammed b. Alî. *el-Mezemme fi'sti'mâli ehli'z-zimme*. thk. Seyyid Kesrevî. Beyrut: Daru'l-Kutbul-İlmiyye, 1422/2002.
- Kalkaşandî, Ebu'l-Abbas Ahmed. *Subhu'l-a'sâ fi snâati'l-inşâ*. 15 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübül-İlmiyye, ts.
- Karatay, Osman. "Hazarların Musevileşmesine Dair Bir Belge: Kenize Mektubu". *Karadeniz Araştırmaları* 18/18 (2018), 1-17.
- Kasım, Abduh Kasım. *Asri selatini'l-memalik*. Kahire: Dâru's-şuruk, 1415/1994.
- Kasım, Abduh Kasım. *Ehl-i zimme fi Mısır Mine-l Fethi-l İslam Hetta Nihayetü-l Memalik*. b.y.: Dirasetu Vesaikiyye Ayn Diraset vel-Buhus İnsaniyye vel-İctimaiyye, 2003.
- Keleş Bahattin. "Memlûkler döneminde idarî yapı". *Türkler Ansiklopedisi*. 5/589-609. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Keleş, Bahattin. *Bahrî Memlûklerde İktisadi ve Ticari Hayat (1250-1382)*. İstanbul: Siyer Yayınları, 2018.
- Kortantamer, Samira. "Memlûklerde Devlet Yönetimi ve Bürokrasi", *Tarih İncelemeleri Dergisi* 2/1 (1984), 27- 45.
- Makrizî, Ahmet b. Ali b. Abdulkadir Takıyyüddin. *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi- zikri'l-hıtağ ve'l-âsâr*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l Kütübül-İlmiyye, 1418/1997.
- Makrizî, Ahmet b. Ali b. Abdulkadir Takıyyüddin. *es-Süluk li-Ma'rifeti Duvelî'l-Müluk*. thk. Muhammed Abdulkadir Ata. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübül-İlmiyye, 1418/1997.
- Makrizî, Ahmet b. Ali b. Abdulkadir Takıyyüddin. *Tarihü'l-Akbad*. thk. Abdülmecid Diyab. Mısır: Dâru'l-Fazile, ts.
- Maverdî, Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî. *el-Ahkamü's-sultaniyye*. Kahire: Dâru'l-Hadis, 2006.
- Nüveyrî, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb b. Muhammed el-Bekrî et-Teymî el-Kureşî. *Nihayetü'l-ereb Fi Fünunî'l-edeb*. 33 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütub, 1423.
- Olgun, Hakan. "Yahudilerin Kahire Genizası'nda Ortaçağ Müslüman Akdeniz Havzasının Saklı Tarihi". *İslamî İlimler Dergisi* 8/2 (Güz 2013), 7-29.
- Özcan, Arzu. *Memlûk Devletinde Merkez Teşkilatı*. Tokat: Gazi Osmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek lisans Tezi, 2006.
- Özel, Ahmet. "Gayri Müslim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/418-427. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- P. Litle, Donald. "Memlûkler'de Din". çev. Efe Durmuş. *History Studies* 73/3-4 (July/October 1983), 471-482.
- Sabbağ, Abbas-Bozkurt, Nebi. "Müstevfi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/147-148. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Safedî, Ebû Saîd Salâhüddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. thk. Ahmet Arnavut. 29 Cilt. Beyrut: Dar'ül İhyâu't-türâs, 1420/2000.
- Sehâvî, Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahmân b. Muhammed. *Eđ-dav'ü'l-lâmi' li-ehli'l-karni't-tasî'*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru Mektebetü'l-Hayât, ts.
- Sübkî, Tâcüddîn Abdülvehhâb. *Mu'îdü'n-ni'am ve mübîdü'n-ni'kam*. Beyrut: Müessesetü Kutbu Sekafiyye, 1407/1986.
- Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *Hüsünü'l-muĶâdara fi tarih mısır vel-Kâhire*. thk. Muhammed Ebû fazl İbrahim. 2 cilt. Mısır: Dâru İhyau'l-Kütbu-l Arabiyye, 1387/1967.
- Swartz, Merlin. "İslâm'ın Doğuşunu İzleyen Yıllarda Yahudilerin Durumu". çev. Levent Öztürk. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/3 (2001), 469-488.
- Tafur, Pero. *Rihlet-u Tafur fi aleml-i-karni'l-hamis aşere miladi*. çev. Hasan Habeşi. b.y.: Mektebet-u Sekafiyet-u Diniyye, 1463/2002.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1998.
- Vekad, Mehasin Muhammed. *el-Yehûd fi asri'l-Memlûk-i fi dev'i vesâiku'l-cenize*. Kahire: El-heyet-u Mısriyyeti-l Ammet-i Lil-kuttab, 1999.
- Yaman, Ahmet. "Zimmî / Fıkıh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/434-438. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

- Yiğit, Fatma Akkuş. "Memlûk Devleti İdaresinde Yahudiler". *İkinci Uluslararası İsrail ve Yahudilik Çalışmaları Konferansı 2018 Bildiri ve Öz Kitabı*. ed. M. Mustafa Kulu. 123-129. Balıkesir: Onyediy Eylül Üniversitesi, 2018.
- Yiğit, İsmail. *Memlûkler*. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2021.
- Yiğit, Ridvan. *Mısır Memlûkleri Devleti'nde El-Melik El-Eşref Barsbay Dönemi (1422-1438/ H. 825-841)*. Nevşehir: Nevşehir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Yûnini, Kutbüddin Ebü'l-Feth Mûsâ b. Muhammed. *Zeylû mir'âti'z-zamân*. 4 Cilt. Kahire: Daru'l-Kitabu'l-İslam-i, 4. Basım, 1413/1992.